

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университетінің PhD докторанты Батырбекова Камшат Айшигаровнаның 8D02310 – «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін жазылған «Мәмлүк қыпшақтары тіліндегі «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткіші тілінің лексика-семантикалық ерекшеліктері» атты тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына

Рецензия

1.Зерттеу тақырыбының өзектілігі және оның жалпы ғылыми және жалпы мемлекеттік бағдарламалармен (практикалық және ғылым мен техника дамуының сұраныстарымен) байланысы.

Көне ғасырдан бастау алып, орта ғасырда өз жалғасын тапқан қазіргі қазақ тілінің тамыры тым тереңде жатқаны белгілі. Қазақ тілінің тарихи даму жолдары мен жетілу әдістерін XIII-XIV ғасырларда жазылған жазба ескерткіштер тілін қарастыру арқылы жаңаны тану, өткенімізді түгендеп, болашағымызды айқындауға жол ашады.

Осыған орай, қорғауға ұсынылып отырған «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінде кездесетін тілдік бірліктердің қазіргі қазақ тіліне қаншалықты жақын екендігін фонетикалық, лексикалық тұрғыдан ғылыми дәйектер арқылы дәлелдеу қарастырылған.

Сондай-ақ, ортағасырлық «Байтарату'л-вазих» ескерткіші лексикасы негізінде мәмлүк-қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы тарихи-тілдік сабақтастықты салыстырамлы-тарихи негізде зерттеп, фоно-морфосемантикалық деңгейде дәлелдеу, белгілі бір тілдің тарихи қалыптасу жүйесіне тікелей қатысты көне мұралар мен ортағасырлық жазба ескерткіштердің тілдік мәліметтерін қазіргі түркі тілдерінің күнделікті қолданыста жүрген нұсқаларымен салыстыра зерттеу – зерттеу жұмысының өзектілігін таныта түсері анық.

Диссертант өз жұмысында зерттеу нысанына сай теориялық сипаттағы күрделі мақсат-міндеттерді алдына қойған. Зерттеу жұмысы барысында мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ортағасырлық «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінің тілдік ерекшеліктерін жан-жақты талдау арқылы мәмлүк-қыпшақ тілі мен қазақ тілінің тарихи-генетикалық сабақтастығын көрсете білген. Бұл жайт философия докторы дәрежесін алу үшін диссертация тақырыбының жалпы ғылыми және жалпы мемлекеттік бағдарламалармен толық сәйкес келетіндігін айқындайды.

2.Диссертацияға қойылатын талап деңгейіндегі ғылыми нәтижелері.

Зерттеу жұмысының құрылымы, мазмұны, тілі, ғылыми әдебиеттерді пайдалану дәрежесі, көлемі, талап деңгейіндегі нәтижелері диссертацияға қойылатын талаптарға толық сәйкес келеді. К.А.Батырбекованың зерттеу жұмысы бастан аяқ автордың ғылыми ізденісінің нәтижесі. Зерттеу

нәтижесінде докторант төмендегідей тың ғылыми жаңалықтарға қол жеткізіп отыр:

- «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінің жанрлық, палеографиялық және кодикологиялық ерекшеліктері алғаш рет кешенді түрде сипатталып, оның тарихи-мәдени және лингвистикалық құндылығы анықталған;
- ескерткіш тілінің фонетикалық жүйесі тарихи-компаративтік бағытта зерттеліп, дыбыстық заңдылықтар мен эволюциялық өзгерістер жүйелі түрде дәйектелген;
- ескерткіштің лексикасы қазіргі қазақ тілімен салыстырмалы-типологиялық тұрғыда жан-жақты талданып, сөздердің мағынасы мен формасы өзгеріссіз сақталған және фонетикалық өзгерістері анықталған;
- мәтіндегі араб-парсы және моңғол тілдерінен енген кірме сөздер анықталып, мәмлүк-қыпшақ кезеңінің арабизмдері мен қазіргі қазақ тіліндегі арабизмдердің нақты дәйектері берілген;
- мәмлүк-қыпшақ кезеңінің ветеринариялық және атбегілік кәсіби лексика алғаш рет «Байтарату'л-вазих» мәтіні негізінде кешенді зерттеліп, түркі, араб тіліндегі баламалары көрсетілген;
- жылқы малына қатысты атаулардың тарихи-мәдени, семантикалық және когнитивтік сипаты кең ауқымда зерттеліп, ұлттық дүниетанымдағы орны мен мәдени кодтық мәні анықталған;
- ескерткіштегі жылқыға қатысты соматикалық бірліктер мен олардың лексика-семантикалық өрісі жан-жақты талданып, олардың тарихи даму жолы мен қазіргі қазақ тіліндегі көрінісі сипатталған;
- адам өмірі, тұрмыс-тіршілік және әлеуметтік қатынастарға қатысты лексикалық бірліктер этно-мәдени және тарихи аспектілер бойынша жүйеленіп, мәмлүк-қыпшақ қоғамының мәдени-әлеуметтік болмысы тілдік деректер арқылы ашылған.

3. Ізденуші диссертациясында тұжырымдалған әрбір нәтиженің тұжырымдары мен қорытындыларының негізделуі және шынайылық дәрежесі.

Докторант Батырбекова Камшат Айшигаровна зерттеу жұмысында әр түрлі деңгейдегі теориялық жұмыстарды пайдаланғандығы диссертацияның негізделу және шынайылық дәрежесін растайды. «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінің фонетикасы қазіргі қазақ тіліне өте жақын екендігін тұжырымдап, шынайылық дәрежесін көрсетеді. Сондай-ақ, фонетикалық құбылыстар тарихи-компаративтік әдіспен талданып, ескерткіш тіліндегі дыбыстық жүйе мен заңдылықтардың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы анықталған (мысалы, $t > d$, $y > i$ ауысымдары, дауысты дыбыстардың редукциясы). Палеографиялық және кодикологиялық тұрғыдан алғанда, ескерткіш ортағасырлық түркі жазба дәстүрін сақтаған. Қолжазбада жазу жүйесі, графикасы, жазу техникасы мен материалдары мәмлүк кезеңінің жазу мәдениетін сипаттайды. Лексика-семантикалық сараптама нәтижесінде, сөздердің 65%-ы тұлғасы мен мағынасы сақталғандығы; 25%-ы фонетикалық

өзгеріске ұшыраған, бірақ мағынасы сақталғандығы; 10%-ы көнерген немесе түсініксіз екендігі дәлелденген. Сөз таптарына жіктеу нәтижесінде, есім сөздер мен етістіктердің үлесі басым екені анықталған, бұл ескерткіштің практикалық сипатымен тығыз байланысты. Туыстық атаулар мен тұрмыстық зат атаулары арқылы мәмлүк-қыпшақ қоғамының әлеуметтік құрылымы мен мәдени бейнесі ашылған. Мысалы мынандай сөздердің (ata, ana, oγul, oγlan, hatun, irkek, bala, qarındaš, kiři, yigit) қазіргі қазақ тілінде де мағыналық тұтастығын сақтағандығы дәлелденген.

4. Ізденушінің диссертациясында тұжырымдалған әрбір ғылыми нәтижесі (қағидасы) мен қорытындысының жаңалық дәрежесі.

Әрбір ғылыми нәтиже, К.А.Батырбекованың диссертацияға жасаған түйіні мен қорытындысы нақты материалдарға негізделген. Қолжазбадағы лексемалардың фонетикалық ерекшеліктерін, ондағы дыбыстардың табиғаты мен қолдану аясы, фонетикасының қазіргі қазақ тілінен өзгешелігі мен ұқсастықтарын ажыратып, А а (а) дыбыс сөз басында چاى ас (ач) аш, قا ақ (ақ) ақ, لاي al (ал) ал, بقا aqı (ақы) ақы, لقا aqıl (ақыл) ақыл, نلا altı (алты) алты, انائ ana (ана) ана, قرائ ariq (арық) арық, شائ as (аш) ас, سائ as (ас) ас, زائ az (аз) аз, تائ at (ат) ат сөз ортасында قلاب balıq (балық) балық, قچلاب balciq (балчық) балшық, راب bar (бар) бар, زارب biraz (біраз) біраз, قۇباق qabıq (қабуқ) қабық сөз аяғында انيوى оуна (ойна), اقو otqa (отқа) отқа, ارابي yara (йара) жара, لا ala (ала) ала, اتا ata (ата) ата, т.б. мысалдар арқылы дәлелдеп көрсеткен. Сонымен қатар, ескерткіш тіліндегі дыбыстарға әліпби түзіп, араб әріптерімен, кириллицамен таңбалап көрсеткен. Жалпы алғанда, К.А.Батырбекованың диссертациялық зерттеуінде берілген тұжырымдардың жаңалық деңгейі жоғары, дәйекті деп есептеуге болады.

5. Алынған нәтижелерінің ішкі бірлігінің бағалануы.

Зерттеудің тақырыбы, соған сәйкес құрылымы, мазмұнындағы талдау, зерттеу, салыстыру барысы, нәтижелері және жалпы қорытындысы логикалық тұтастықта құрылған ішкі бірлігімен сипатталады.

6. Ізденушінің алған нәтижелерінің тиісті өзекті мәселені, теориялық немесе қолданбалы міндетті шешуге бағытталатындығы.

Зерттеу жұмысының нәтижелері тарихи лексикологияның теориялық мәселелеріне өз деңгейінде үлес қоса алады. Зерттеудің нәтижелерін жоғары оқу орындарында филология факультетінің студенттеріне қазақ тілінің тарихи фонетикасы, тарихи лексикология салалары бойынша оқылатын дәрістерде, лексикографиялық тәжірибеде, арнайы курстарда көмекші құрал ретінде пайдалануға болады. Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеу жұмысымыздың тұжырымдары мен нәтижелері, түркі тілдерінің салыстырмалы сөздігі, түркі тілдерінің түсіндірме сөздігі, тарихи сөздігі, этимологиялық сөздігін құрастыруда дереккөз; жоғарғы оқу орынының филология, түркология мамандығының студенттеріне «Қазақ тілінің тарихы», «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», «Тарихи лексикалогия», «Текстология» пәндерін оқытуда және аталған бағыттар бойынша оқулықтар жазуда қосымша материалдар ретінде қолдануға болады.

7. Диссертацияның негізгі қағидасының, нәтижесінің тұжырымдары мен қорытындыларының жариялануының жеткілікті толықтығына растама.

Зерттеу жұмысының қорытындылары мен нәтижелері бойынша отандық және шетелдік ғылыми басылымдар мен ғылыми-теориялық, халықаралық конференцияларда 7 мақала жарияланған. Оның ішінде 5 мақала - ҚРҒЖБМ Ғылым саласындағы қадағалау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда және 2 мақала - халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинақтарында жарияланған.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитетінің ғылыми зерттеулердің негізгі нәтижелерін жариялауға ұсынған журналдардағы мақалалары:

1. Мәмлүк қыпшақтары тілінде жазылған жазба ескерткіштер және «Байтарату'л-вазих» қолжазбасының маңызы. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, Филология сериясы № 4 (149) Түркістан, 2024 ж. Б.45 -60.

2. «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткішінде кездесетін соматикалық атаулардың лексика-семантикалық сипаты Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, ғылыми журнал. №2 Астана, 2025 ж. Б.296 -309

3. Ортағасырлық жазба ескерткішіндегі атбегілікке қатысты тілдік бірліктердің лингвомәдени ерекшеліктері («Байтарату'л-вазих» және Кодекс Куманикус жазба ескерткіштері негізінде) Қ.А.Ясауи атындағы университетінің Хабаршысы ғылыми журнал. №2 (134). Түркістан, 2025ж. Б.190-206.

4. «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткіш тіліндегі жалпытүркілік лексиканың қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы. Ш.Уәлиханов ат. Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы №2/ 2025

5. «Қазақ есімдерінің тарихи және заманауи қолданысы: әлеуметтік-мәдени факторлар және статистикалық өзгерістер» Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, №3/ 2025. <https://bulletinphilology.kaznpu.kz/index.php/ped>

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда:

1. Ортағасырлардағы атбегілікке байланысты жазылған «Байтарату'л-вазих» жазба ескерткіші. «Әуезов оқулары-23: Хакім Абайдың-180 жылдығына арналған Абай феномені және жаңа танымдық өрістер» атты халықаралық ғылыми тәжірибелік конференциясының еңбектері. Том – 1, Шымкент, 2025 ж. Б.40-45.

2. Ортағасырлық «Байтарату'л-вазих» мәмлүк-қыпшақ жазба ескерткішіндегі діни сөздердің қазіргі қазақ тілінде қолданылуы. “Turkiy xalqlar adabiyotiga doir zamonaviy yondashuvlar: muammolar, omillar, yechimlar” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent-2025ж., Б.26-28.

8. Диссертация мазмұнындағы және рәсімделуіндегі кемшіліктер.

1. Зерттеудің әдіс-тәсілдері аталғанда, олардың аудармаларын жасағанда бірізділендіру қажет. Мысалы, деректанулық, палеографиялық,

этнолингвистикалық т.б. ағылшын тіліндегі аудармалары көрсетілмеген, ал лексикостатистикалық (quantitative linguistics) т.б. ағылшынша аудармалары ұсынылған (9-бетте).

- Бірізділендіру қажет: 1-тарау бойынша тұжырым, Екінші тарау бойынша тұжырым.

2. Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің Білім және Ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті емес, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті етіп өзгерту қажет (11-бетте).

3. 1.3 тараушасының бет санын дұрыстау қажет (35-36-бетте).

4. Диссертация мазмұнындағы 2.1 және 3.2 тарауша тақырыптары мен жұмыс ішіндегі тарауша тақырыптары сәйкес емес. (3 түрлі: диссертация тараушасында, мазмұнында, тұжырымда).

5. 3-тарау тақырыбындағы қателікті дұрыстау қажет (лексикасикасына).

6. Диссертациялық жұмыстың өн бойындағы стилистикалық, тыныс белгілік, грамматикалық қателермен жұмыс жасау қажет.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктер мен ұсыныстар жақсы жазылған зерттеу жұмысының жалпы мазмұнына нұқсан келтірмейді, диссертациядағы жалпы нәтижелерінің теориялық және практикалық ғылыми құндылығын төмендетпейді. Техникалық қателер болып есептеледі. Әрине, дұрыстау қажет.

9. Мамандық бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін беру мүмкіндігі туралы қорытынды.

Батырбекова Камшат Айшигаровнаның 8D02310 – «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Мәмлүк қыпшақтары тіліндегі «Байтаратул-вазих» жазба ескерткіші тілінің лексика-семантикалық ерекшеліктері» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті талаптарына сәйкес орындалған.

Батырбекова Камшат Айшигаровна 8D02310 – «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға лайық деп есептеймін.

Рецензент,
М.Әуезов атындағы
Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақ тілі мен әдебиеті
кафедрасының доценті,
философия докторы (PhD)

Нұрбек М.А.